

18. Подольский И. М. Новый труд по теории и практике кооперации // Вестник кооперации. — 1914. — Кн. 2. — С. 37-49.
19. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / Предисл., коммент. Л. А. Булочникова и др. — М. : Экономика, 1989. — 496 с.
20. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации. — Репринт. воспроизв. изд. 1925 г. — М. : Кн. палата, 1989. — 79 с.
21. Шаарс Марвин А. Кооперативы: принципы и практика / Пер. с англ. — М. : VOCA, 1989. — 62 с.
22. Boettcher Erik. Die Genossenschaft in der Marktwirtschaft. — Tubingen, 1980. — 140 s.
23. Draheim G. Die Genossenschaft als Unternehmung. 2 Auflage 1955. — 160 s.
24. Dülfer E. Begriff der Genossenschaft, Genossenschaft-Lexikon. — Wiesbaden, 1992. — 70 s.
25. Henzler R. Betriebswirtschaftliche Probleme des Genossenschaftswesens. — Wiesbaden, 1962. — 156 s.
26. Kehl A., Kubista B. Genossenschaft: Unternehmensform für morgen. — Bonn, 1996. — 100 s.
27. Mändle Eduard. Grundtatbestände und Grundfragen der Genossenschaft. — Teil 1. — Hohenheim, 1995. — 72 s.
28. Sombart Werner. Das Wirtschaftsleben im Hochkapitalismus. — Halbband, München und Leipzig, 1927. — 990 s.
29. Totomianz V. Internationales Handwörterbuch des Genossenschaftswesens. — Berlin, 1928. — 300 s.

В. К. Гаркавко

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ «СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ» В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

У статті відтворюються окремі аспекти історії «сільськогосподарської економії» – теоретико-економічної науки минулих часів. У стислій формі характеризується предмет її досліджень. Показано вклад у розвиток цієї науки провідних її представників. Висловлюється пропозиція про доцільність поновлення підрозділу «сільськогосподарська економія» в сучасних курсах з історії економічної думки.

Система економічних наук – це результат тривалого історичного процесу. Формування останньої відбувалося (і відбувається) шляхом диференціації та інтеграції знання. З одного боку, поступове виділення з єдиного масиву знань окремих областей аналізу в особливий предмети вело до утворення спеціалізованих наук. З іншого боку, в міру розгортання технічного і суспільного прогресу дедалі більше проявлялася тенденція до їх інтеграції. «Діалектична взаємодія диференціації та інтеграції наукових

© В. К. Гаркавко, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.

знань створила передумови для утворення комплексу економічних наук, сприяла взаємопроникненню та взаємозбагаченню їх. Положення і результати аналізу одних економічних наук служать вихідною інформацією, використовуються в методологічному і понятійному апараті інших» [2, с. 506].

У системі економічних наук виникла і протягом тривалого часу функціонувала така відома в минулому наука, як *«сільськогосподарська економія»*. У загальновізаному авторитетному виданні кінця ХІХ – початку ХХ ст. про неї повідомляється таке: «Сільськогосподарська економія» – в широкому розумінні слова співпадає з агрономічним суспільствознавством і включає в себе, крім сільськогосподарської економії, також статистику сільського господарства, історію сільського господарства та сільськогосподарське правознавство (закозознавство). Сільськогосподарська економія в більш вузькому і загальноживаному значенні є вчення про умови сільськогосподарського виробництва та про поєднання цих умов у окремих сільськогосподарських підприємствах, з можливо повним здійсненням початку хазяйновитості, тобто прагнення одержувати найбільші кількості речових благ при найменших витратах» [12, с. 387].

Однак у силу певних обставин, що склалися, сільськогосподарська економія як наука в нашій країні на початку 30-х років ХХ ст. своє існування припинила. Причому це сталося в такий спосіб, що і в історико-економічній, і в довідковій літературі останніх семи десятиріч про неї немає навіть згадки. Таким чином, якщо оцінювати ситуацію в аспекті історії економічної думки, то змушені констатувати: тут виникла та існує так звана «біла пляма», яка має бути ліквідована. І дана стаття – це один із перших кроків на цьому шляху.

Проблематика дослідження, піднята в статті, на думку автора, є актуальною в силу таких обставин. По-перше, привертається увага до необхідності поновлення навчального курсу «Сільськогосподарська економія» як структурного підрозділу в галузі економічних знань та агрономічного суспільствознавства в цілому. По-друге, у зв'язку з цим назріла потреба в тому, щоб покласти початок показу вкладу в розвиток даної науки видатних її представників (з використанням наукової спадщини останніх). По-третє, наукова значущість сільгоспекономії, яка досягла в нашій країні неабияких успіхів у першій третині ХХ ст., об'єктивно зростає саме тепер, за умов відновлення ринкових відносин.

Сільськогосподарська економія як наука зародилася в середні віки. Вона виникла і протягом певного часу розвивалася на перехресті двох наук: науки, яка займається вивченням суто технічної сторони еволюції продуктивних сил у сільському господарстві, і науки, що згодом стала відомою під назвою «Політична економія».

Поява самого терміну «сільськогосподарська економія» сягає в глибину середніх віків. Ним, зокрема, користувалися фізіократи на чолі з

Ф. Кене. Поступово відгалужуючись від політекономії, свого найвищого розвитку сільськогосподарська економія як наука досягла в таких країнах, як Німеччина, Франція, Бельгія, Англія, Австро-Угорщина, Росія. Спочатку сільгоспекономію вивчали тут в сільськогосподарських школах (після ознайомлення з головними підрозділами агрономії). Згодом, у міру становлення та поширення буржуазних виробничих відносин, сільгоспекономія як самостійна наука починає викладатися у вищих учбових закладах (насамперед сільськогосподарського профілю).

Піднесення сільгоспекономії в Німеччині пов'язане з іменами А. Теєра (1752-1828) (він виділив сільгоспекономію з циклу камеральних наук й розташував її в закінчену систему) та Й. Г. Тюнена (1783-1850) (його твір «Ізольоване господарство» протягом тривалого часу залишався взірцем аналізу складних питань сільськогосподарського виробництва). Крім них, у Німеччині, де в середині ХІХ ст. сильніше за інші країни поширювалася література з сільгоспекономії, привертала увагу праці Й.-Н. Шверця, І. Бургера, Г. В. Пабста, Г. Вальца та багатьох інших. У Франції великим авторитетом у цій галузі користувався абат Ж. Роз'є, котрий одним з перших вживав термін «агрономія» стосовно до сільськогосподарської науки. Серед інших дослідників сільгоспекономії відомі такі імена, як Е. Лекуте (Франція), А. Юнг (Англія), Дж. Сінклер (Шотландія), Й. Ламбль (Австрія) [12, с. 387].

У нашій вітчизняній економічній літературі з питань сільгоспекономії ХІХ ст. визначне місце належить О. П. Людоговському (1840-1882) – автору відомого посібника з сільськогосподарської економії та основ сільськогосподарського рахівництва. Вагомий вклад у розвиток сільськогосподарської економії зробили О. М. Шишкін, В. К. Хлюдзинський, О. С. Єрмолов, В. Є. Країнський, М. О. Каблуков, В. М. Варгін, О. В. Советов, М. В. Неручев, О. І. Скворцов та ін.

У працях вітчизняних спеціалістів порушувалося широке коло питань з сільгоспекономії, зокрема, обґрунтовувалися погляди на предмет цієї науки.

У праці «Основы сельскохозяйственной экономии» її автор О. П. Людоговський писав наступне: «Сільськогосподарська економія (власне) має практичною метою – розвинути логіку [суб'єкта], що вивчає предмет, у розумінні *часових і місцевих умов* господарства і дати вправу для здатності пристосовуватися до них у конкретних випадках практичної діяльності» [9, с. VI], а «сільське господарство є економічне виробництво, в якому земля, праця і капітал поєднуються підприємством для одержання можливо більшого і постійного чистого доходу» [9, с. 77]. Цю точку зору поділяв і В. К. Хлюдзинський, за яким «завдання цієї науки полягає в тому, щоб, керуючись загальними в ній положеннями, що розвиваються, для кожного окремого випадку, тобто для кожного маєтку, відшукати найвигідніші джерела користування і поєднувати між собою всі фактори виробництва так, щоб організований маєток приносив за даних

економічних умов країни найвищий і постійний чистий дохід» [13, с. 11-12]. На такому визначенні предмету сільгоспекономії позначається безпосередній вплив теорії факторів виробництва відомого французького політеконома Ж.-Б. Сея.

Таким чином, за узагальнюючим визначенням О. П. Людоговського, «відділ знань, що займається вивченням сільського господарства, як економічного виробництва, називається *сільськогосподарською економією*. *Завдання* останньої полягає у вивченні умов, якими визначається та різноманітність форм сільського господарства, яку ми зустрічаємо при порівнянні їх: 1) у різних місцевостях і країнах і 2) в одній і тій же країні, але в різні періоди її історії. *Мета* вивчення сільськогосподарської економії полягає в повідомленні хазяїну розуміння місцевих і часових умов, що визначають форму сільськогосподарського виробництва, розуміння, без якого неможливе правильне упорядкування маєтку і яке, з іншого боку, робить технічні пізнання хазяїна скрізь і завжди цінними, незалежно від часу і місця» [9, с. 77].

За уявою О. М. Шишкіна «сільськогосподарська економія, займаючись вивченням умов і елементів сільськогосподарського виробництва, переслідує подвійну мету: вона прагне виробити підстави та правила, необхідні для раціональної (розумної, правильної) організації і ведення господарства в окремих маєтках, і разом з тим з'ясувати вплив тих або інших умов на весь хід сільськогосподарського промислу в країні». Він солідаризується в своїх поглядах з німецьким дослідником А. Теєром, якого вважав «батьком сільськогосподарської економії, як і взагалі батьком сільськогосподарської науки» [14, с. 100]. Причому О. М. Шишкін вважав за необхідне, щоб викладанню сільгоспекономії надавався *національний* характер, оскільки, на його думку, сільське господарство не просто специфічна галузь економіки (порівняно з тією ж промисловістю), а й специфічне саме як господарство в кожній окремо взятій країні – в силу як природнокліматичних і географічних, так і історично-побутово-традиційних факторів, які в різних країнах різні [14, с. 105-114].

Незважаючи на неоднозначні визначення і підходи до предмету сільгоспекономії різних авторів, їх єдиною те, що вони: по-перше, акцентували увагу на економічній стороні явища (вивчення об'єктивних економічних законів і форм їхнього прояву в сільському господарстві); по-друге, ставили за мету те, як раціонально вести господарство, щоб отримати якомога більший, і, головне, *чистий* дохід; по-третє, підкреслювали спорідненість предмету сільгоспекономії з предметом політичної економії (предмет сільгоспекономії ніс на собі «відбиток» формування предмету політекономії, властивий тій чи іншій школі – класичній, марксистській, маржиналістській та ін.).

Як відомо, ХІХ сторіччя знаменне таким визначним моментом в історії політичної економії, як зародження і становлення марксизму. За визначенням К. Маркса, предметом політичної економії є «спосіб

виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну» [7, с. 8]. За Ф. Енгельсом, «політична економія, в найширшому розумінні, є наука про закони, що управляють виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ у людському суспільстві» [1, с. 140]. Отже як К. Маркс, так і Ф. Енгельс вважали політичну економію як науку, що вивчає відносини виробництва (розподілу, обміну, споживання) у межах існуючого історичного суспільного способу виробництва. Звідси, якщо наслідувати розглянуте вище визначення фізіократів, можна підсумувати: політична економія є по суті справи своєї *виробничим узагалі* або (що те саме) *економічним суспільствознавством*, а сільськогосподарська економія – *суспільствознавством агрономічним* (це цілком логічно обумовлюється специфікою сільського господарства як підрозділу всього суспільного виробництва).

Поява марксизму як епохальної події ХІХ – початку ХХ ст. не могла не мати відбитку й на дослідженнях такої науки, як сільгоспекономія. Це насамперед проявилось в працях О. І. Скворцова. Вважаючи себе послідовним марксистом, Скворцов у цілому позитивно оцінив економічне вчення К. Маркса. У той же час, піддавши критичному аналізу марксистську теорію ренти, він при аналізі рентних відносин, поряд з поняттями «місцерозташування» та «родючість», увів у науковий обіг поняття «речовини ґрунту» та «багатство ґрунту» (хоча сам Скворцов поділ на абсолютну й диференціальну ренту не визнавав, зводячи усі її види тільки до ренти абсолютної) [10, с. 7]. У зв'язку з цим цілком слушним є прагнення О. І. Скворцова уточнити ці поняття таким чином: багатство ґрунту – це вся та кількість поживних для рослин речовин, котра в ньому знаходиться; речовини ґрунту – це всі ті кількості поживних для рослин речовин, котрі ґрунт передає безпосередньо відразу ж рослинам; родючість ґрунту – це вихід сільськогосподарської продукції з одиниці площі. У результаті виявляється, що, крім усього іншого, ділянка землі може бути, зокрема багатою, але не родючою; або, скажімо, не багатою, однак родючою. Тому ці фактори при обчисленні ренти треба також враховувати.

Далі О. І. Скворцов при трактуванні предмету сільськогосподарської економії вперше ввів до нього поняття *виробничі відносини* [10, с. 5-10]. Зокрема, у праці «Основы экономики земледелия», визначаючи предмет сільгоспекономії, Скворцов (між іншим, вважаючи цей термін не дуже вдалим і роблячи спробу запровадити інші синонімічні варіанти назви предмету) писав: «Із занять землеробством власне і починається стійке суспільне життя, і всі неземлеробські групи сучасного суспільства виникли спочатку шляхом відщеплення від первісного землеробського населення. Тому нам здається неможливим з'ясувати сучасну суспільну структуру, ігноруючи хід еволюції основної галузі промисловості – землеробства, так як, звичайно, тільки завдяки тому, а не іншому ходу цієї еволюції, могли утворитися різні групи неземлеробського населення, а отже, і скластися

наявна для кожного суспільства форма угруповання суспільних класів» [10, с. 13].

Крім цього, до кола питань, що вивчаються сільгоспекономією, відносилися структура курсу, питання інтенсифікації, економічної статистики, раціоналізація господарств і організація праці, вплив на виробництво різних факторів (земля, праця, капітал), збут сільгосппродукції, управління і організація системи господарства в цілому (в тому числі система землеробства, система польового господарства, сівозміна, організація окремого сільгосппідприємства, адміністрування, рахівництво, звітність) та ін.

Видатну роль у розвитку сільськогосподарської економії як науки в першій третині ХХ ст. у Росії і Україні відіграв учень і послідовник О. І. Скворцова – наш співвітчизник М. М. Кажанов. Торкаючись практичної функції сільгоспекономії (науки теоретичної), Кажанов вважав її в той же час «подвійно конкретною наукою; по-перше, тому, що вона розглядає економічні явища в епоху високорозвинутих суспільних відносин, що переходять у систему раціонально регульованих відносин; по-друге, тому, що вона вивчає ці явища в тому специфічному їх вираженні, яке визначається своєрідностями матеріальних способів сільськогосподарського виробництва» [5, с. 7].

На початку ХХ ст. значний вклад у розвиток сільгоспекономії зробили такі видатні вчені-економісти, як М. Д. Кондратьєв, О. В. Чаянов, О. М. Челінцев, Л. М. Літошенко, Б. Д. Бруцкус, О. К. Мицюк. Проблеми сільгоспекономії тією чи іншою мірою до початку 30-х років ХХ ст. знаходили відображення також у наукових працях В. П. Мілютіна, М. Л. Мещерякова, Я. А. Яковлева, Л. Н. Крицмана, М. В. Птухи, О. Г. Шліхтера, П. І. Лященка та ін.

У перші роки Радянської влади усі вітчизняні автори трактували сільгоспекономію виключно з марксистських позицій, доводили, що вона служить справі встановлення нових соціалістичних принципів ведення сільського господарства. За традицією, що встановилася задовго до 1917 р., курс «Сільськогосподарської економії» читався в провідних вузах країни. З утвердженням же в СРСР командно-адміністративної системи господарства сільськогосподарська економія виявилася тут «недоречною».

З усього вищевикладеного цілком очевидно впливає те, що настав час поновити сільгоспекономію як науку, так би мовити, в своїх «правах». А це означає, що слід: по-перше, включити предмет сільгоспекономії як складову частину до загальних історико-економічних праць, що готуються; по-друге, ввести відповідні підрозділи до підручників з історії економічної думки; по-третє, відновити читання лекцій з курсу «Сільгоспекономія» у вузах і на факультетах економічного профілю.

Повернення в науковий обіг надбань сільськогосподарської економії стане вагомим вкладом у розвиток історико-економічної науки України, у розвиток духовності країни взагалі.

В статье воспроизводятся отдельные аспекты истории «сельскохозяйственной экономики» – теоретико-экономической науки прошлых времен. В сжатой форме характеризуется предмет ее исследований. Показан вклад в развитие этой науки ведущих ее представителей. Высказывается предположение о целесообразности возобновления подраздела «сельскохозяйственная экономика» в современных курсах по истории экономической мысли.

1. *Энгельс Ф. Анти-Дюринг // К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори / Пер. з 2-го рос. вид. — Т. 20. — С. 1-318.*
2. *Еремин А. М., Хандруев А. А. Экономические науки // Экономическая энциклопедия: Политическая экономия. (В 4 т.). — Т. 4 / Глав. ред. А. М. Румянцев. — М. : Сов. Энциклопедия, 1980. — С. 505-507.*
3. *Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. — К. : Либідь, 1993. — 272 с.*
4. *Кажанов Н. Н. Основные положения сельскохозяйственной экономики. — Изд. 2-е. — М. : «Новая деревня», 1925. — 104 с.*
5. *Кажанов Н. Н. Сельскохозяйственная экономика. — Изд. 3-е, испр. и доп. — М. : «Новая деревня», 1929. — 300 с.*
6. *Краинский В. Е. Экономические и технические основы для организации средних и мелких хозяйств. В применении к хозяйству В. Е. Краинского, Черниговской губ., Остерского уезда, при дер. Большая Александровка. Как пособие при составлении описаний хозяйств и организационных планов. — Ч. II. : Техника организации. — Киев, 1899. — 121 с.*
7. *Маркс К. Капітал. — Т. 1 // К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори / Пер. з 2-го рос. вид. — Т. 23. — С. 1-847.*
8. *Организация хозяйства: Пособие для учеников средних сельскохозяйственных учебных заведений / Сост. В. Н. Варгин. — Изд. 2-е. — С.-Петербург, 1911. — 167 с.*
9. *Основы сельскохозяйственной экономики и сельскохозяйственного счетоводства. Опыт руководства для практических хозяев, земледельческих и реальных училищ и в пособие при занятиях студентов высших учебных заведений / Сост. А. Людоговский. — С.-Петербург, 1875. — 488 с.*
10. *Скворцов А. И. Основы экономики земледелия. Руководство для высших сельско-хозяйственных заведений, техникумов и для самообразования. — Изд. 4-е. — [Ч.] I: Факторы земледельческого хозяйства / Под общ. ред. Н. Н. Кажанова. — Ленинград : Изд-во «Брокгауз-Ефрон», 1925. — 350 с.*
11. *Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917-1937 гг.) / Т. И. Деревянкин, Л. П. Горкина, В. С. Жученко [и др.] / Отв. ред. Т. И. Деревянкин. — К. : Наук. думка, 1983. — 288 с.*
12. *Ф-въ А. Сельскохозяйственная экономика // Энциклопедический словарь. — Т. XXIX. — Полутом 57 / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — С.-Петербург, 1900. — С. 387-392.*
13. *Хлюдинский В. Организация сельско-хозяйственного промысла. — Вып. 2. — Варшава, 1880. — 1041 с.*
14. *Шишкин А. Н. Сельско-хозяйственная экономика: Введение и часть 1-я, общая. — Изд. 2-е. — С.-Петербург, 1908. — 380 с.*
15. *Шишкин А. Н. Сельско-хозяйственная экономика. — Ч. 2: Организация, администрация хозяйства в имениях и контроль. — Изд. 2-е. — С.-Петербург, 1908. — 257 с.*